

МОВОЗНАВСТВО

Гендерна метафора як традиційний стереотип на означення чоловіків і жінок у постмодерному українському дискурсі (на матеріалі текстів Оксани Забужко)

Яна Журенко

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка,

Кам'янець-Подільський – Україна

jzhzh0@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4511-1199>

Metafora płci jako tradycyjny stereotyp kobiety i mężczyzny w postmodernistycznym dyskursie ukraińskim (na materiale tekstów Oksany Zabuzko)

Jana Żurenko

Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohienki w Kamieńcu Podolskim, Kamieniec Podolski – Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł ilustruje metafory płci w ponowoczesnym dyskursie ukraińskim na przykładzie tekstów prozatorskich Oksany Zabuzko. Stereotypy w każdej kulturze to zbiór pewnych stabilnych idei narzuconych przez religie, doświadczenia historyczne i mentalne oparte na tradycjach folklorystycznych itp. oraz ogólnie przyjęte wyobrażenia o statusie społecznym na temat tego, co jest męskie, a co żeńskie. Są one obecne w każdej kulturze językowej. Badania uwarunkowane są ogólnym skupieniem się na doborze formalnych wskaźników znaków płci i sposobów ich werbalizacji, potrzebą bardziej szczegółowego i pogłębionego opisu stereotypów związanych z płcią, ukazujących historię patriarchalnego lub matriarchalnego rozwoju ludzkości oraz mają znaczenie kulturowe jako część całościowego obrazu świata, ukazując poglądy i rozumienie otaczającego świata przez jednostki – artystów. Osobowość językowa oparta na podstawie określonych przykazań społecznych, kulturowych, językowych, tworzy własną sieć skojarzeń, w której określone miejsce zajmuje metafora. Ta z kolei tworzy rdzeń wyobrażeń człowieka i rozumienia otaczającego go świata oraz jego samego w nim.

Słowa kluczowe: metafora płci, stereotypy, męskość, kobiecość, kultura językowa, antropocentryzm

The gender metaphor as a traditional stereotype of man and woman in postmodern Ukrainian discourse (based on texts by Oksana Zabuzhko)

Yana Zhurenko

Ivan Ohienko National University of Kamianets-Podilskyi, Kamianets-Podilskyi – Ukraine

ABSTRACT. The article illustrates gender metaphors in postmodern Ukrainian discourse based on Oksana Zabuzhko's prose texts. In any culture, stereotypes are a set of certain stable ideas that are imposed by religions, historical and mental experiences, which are based on folklore traditions or generally accepted ideas about social status and what is masculine and what is feminine in every linguistic culture. This study is conditioned by a general focus on the selection of formal indicators of gender characteristics and methods for verbalizing them, and on the need for a more detailed analysis of gender stereotypes, especially those that demonstrate the history of the patriarchal or matriarchal development of humanity, and which have cultural significance as part of the overall picture of the world and reflect the vision of the surrounding world by individual artists. A linguistic personality, brought up and nurtured on certain social, cultural and linguistic precepts, creates its own network of associations, in which metaphor occupies a certain place. It creates the core of a person's ideas and understanding of the world around him and himself in this world.

Keywords: gender metaphor, stereotypes, masculinity, femininity, linguoculture, anthropocentricity

Гендерно марковану парадигму сучасного мовознавства визначає людський чинник і особистість мовця/автора тексту, тому мовознавці переорієнтовуються з метою проаналізувати мовні засоби усіх рівнів, які автор уживає з огляду на вербалізацію гендерних стереотипів. Поняття чоловічого/жіночого в історії культурного становлення нації та в текстах письменників/письменниць, аналіз так званої «чоловічої» і «жіночої» прози щодо вербалізації гендерних стереотипів, спільних та відмінних рис у мовленні обох статей спричинило появу нового напрямку лінгвістичних досліджень, присвячених аналізу комунікативної моделі поведінки чоловіків та жінок.

Вибір теми визначений природою прозової творчості Оксани Забужко, її бачення бінарної опозиції "чоловік/жінка", що демонструє авторське сприйняття письменницею доквілля, яке вона втілює в образах-метафорах, створюючи певну картину світу з гендерними маркерами.

В українському мовознавстві метафори досліджували з різних позицій В. Кононенко [Кононенко 1994], Л. Кравець [Кравець 2014], А. Мойсієнко [Мойсієнко 1993], Т. Стретович [Стретович 2017] та ін. Метафори розглядають як базис когнітивних процесів і сукупність усіх знань про світ. Дослідження метафори – це певний аналіз усіх когнітивних процесів, які від-

буваються в людській свідомості при кодуванні та декодуванні мовлення. Метафору розглядають як невід'ємну частину картини світу, яка має два аспекти – номінативний та смисловий. Номінативний стосується власне реалій усвідомленого світу, смисловий же розкриває аксіологію та культурну значущість аналізованих об'єктів у феноменології розуміння мовлення. Метафора функційно відноситься до смислового аспекту картини світу.

Про теорію концептуальної метафори “як когнітивну операцію над поняттями” говорить А. Купіна [Купіна 2009: 40–45], описує метафору як результат когнітивного процесу, за допомогою якого створюється нове поняття А. Загнітко [Загнітко 2012: т. 2: 179]. Низку думок щодо концептуальної метафори висловили М. Джонсон та Дж. Лакофф [Lakoff, Johnson 1980: 46], які описали особливу систему та структуру метафор, які можна задіювати в описі концептуальної картини світу. Відповідно до цих положень фактичний матеріал, отриманий нами у результаті суцільної вибірки з прози Оксани Забужко щодо гендерних маркерів розглядаємо як особливий вияв концептуальної метафори. “Базові когнітивні метафори дають можливість зрозуміти абстрактні сутності через досвід фізичного існування людини, задаючи спосіб і характер бачення навколишнього світу та внутрішнього світу людини” [Dominguez, Elorza 1996: 44].

Метафорична картина світу віддзеркалює мовну свідомість, властиву тим чи тим представникам гендерно маркованого світу, тому й актуальність сучасних лінгвістичних досліджень виявляється у визначенні ролі когнітивних структур (а, отже, й когнітивних метафор) у мисленневих процесах, а також особливостей вербалізації когнітивних структур як одиниць суджень.

Мовна особистість, вихована та виплекана на певних соціальних, культурних, мовних заповідях, створює власну сітку асоціацій, в якій певне місце займає метафора, яка створює ядро уявлень та розумінь людиною навколишнього світу та себе в ньому. Єднає їх в цьому парадигма антропометричності, оскільки антропометричність – це усвідомлення людиною себе як “міри всіх речей” [Мазепова 2004: 22].

Мета статті – дослідження прози Оксани Забужко та опис гендерної метафори, що виражає екзистенційний статус особистості авторки та демонструє відображене в гендерних маркерах через гендерну метафору уявлення авторки про бачення світу та чинники, що сприяють формуванню мовної картини світу.

Поява роману Оксани Забужко *Польові дослідження з українського сексу* стала не тільки спробою відтворити становлення жіночності, не лише вперше (проте після Соломії Павличко) створила певні гендерні образи, а й через метафоричні образи підняла питання гендерних стереотипів в українській мовній картині світу. У наступних повістях Оксани Забужко, і в *Дівчатках*, і в *Казці про калинову сопілку*, авторка змінює адресата, на якого розраховані

твори. Вона створює його здатним до розуміння чи принаймні до нормальної рефлексії, сама ж ставить перед собою як авторкою твору завдання не лише проламати мур світоглядних стереотипів, а й викликати певний резонанс.

Жінка-адресантка і жінка-реципієнтка є головною героїнею художніх творів Оксани Забужко. Отже, доречно говорити про новий гендерний підхід у дослідженні лінгвістики тексту у зв'язку зі сприйняттям природи гендерного розподілу ролей як даного і як конвенціональної сутності.

Оксана Забужко своєю прозою розбиває стереотипи. Стереотипи в будь-якій культурі – це набір певних стійких уявлень, які нав'язуються релігіями, історичним та ментальним досвідом, основаним на фольклорних традиціях тощо, а соціостатеві загальноприйняті уявлення про те, що є чоловічим, а що жіночим присутні в кожній лінгвокультурі. Актуальність нашого дослідження зумовлена загальною спрямованістю на виділення формальних показників ознак гендеру та способів їх вербалізації, необхідністю більш детального та глибокого опису гендерних стереотипів, які демонструють історію патріархального чи матріархального розвитку людства, та мають культурологічне значення як частина загальної картини світу, демонструючи погляди і розуміння навколишнього світу окремим художником.

У патріархальному суспільстві закладали стереотипи, що чоловіки як голови сім'ї мають бути агресивними, мужніми, працездатними, жінки – добрими, домашніми, покірними. „Одного разу Дарці потрапила на очі стаття якогось американського гендерного мудрагеля, де ледве не за аксіому стверджувалося буцімто хлопчики більше «competitive», а дівчатка, навпаки, більше «cooperative»“ [Забужко 2017: 209].

Це спричинило набір стереотипних лексем у мові: чоловіки активні, логічні, зайняті постійною працею, серйозні, стомлені, незламні, а жінки – пасивні, емоційні, істеричні, імпульсивні, нелогічні. Із цих вербалізаторів О. Забужко створила образ такої жінки:

Ви дуже продешевили, Аліно, сказала я, внутрішньо затерпаючи від того безгучного, паралізуючого зойку, який заповняє тіло на вид дітей-даунів чи оголеної кукси інваліда, мені було пронизливо шкода дівчинки Аліни, на мить розбудженої на світанку життя, її **трупа, розпухлого в цю розповнілу, нарвану бабу**, котрій уже ніколи не збагнути, кому то вона бездарно віддала тоді свою душу... [Забужко 2017: 79].

Проте всі ці риси на сьогодні можуть бути взаємозамінними. Зміна гендерних ролей, набуття чоловіками рис жіночних, а жінками, навпаки, чоловічих – риса, характерна для творів О. Забужко. Також їй властиве надання негативної оцінки чоловікові та тим стереотипам, яке суспільство через нього нав'язує:

Словом, скажи своїй Ганці, що забашляти її тато в той час міг хіба що Віскас котові, і то не щодня... В нього було майже півмільйона доларів боргу... Хоча, якщо вона вірить, що

її тато був газовим олігархом, і це частина її ідентичности, то можемо її не травмувати, хай собі й далі вірить, – але, будь ласка, не за мій рахунок, то вже якась РашаТудей виходить... [Забужко 2017: 406].

Забужко вказує на вищість жінки над чоловіком, на стійкість, на її уміння приймати рішення, сприймати з гумором навіть найтрагічніше:

І ти, будь ласка, не думай, що зможеш мене відмовити, я знаю наперед усі твої аргументи! ... Мене зовсім не лякає його кукса, я бачила його без протеза, а протез ми замовимо новий, зараз їх облять крутенькі, на сенсорних датчиках, це вже не просто гачки, а така штучна рука, прикольна така, як в кіборга, я йому кажу – ти зараз Фредді Крюгер, а будеш Люк Скайвокер... [Забужко 2004: 68].

І в мисленні, і в мові автори художніх текстів відображають факти об'єктивної дійсності. У мові вони поділяються на два типи мовних значень – лексичні та граматичні. Відношення об'єктивного змісту до дійсності в тексті автори передають через різні граматичні категорії, тоді як власне відношення до висловлення – через комунікативну установку та через категорію комунікативного завдання.

Величезну роль в оформленні комунікативного завдання відіграють позалінгвальні чинники, до яких належить мовна особистість автора та соціокультурні умови його становлення. Таким чином, створюється неовторний авторський ідіостиль, який вербалізується через уживання тропів та стилістичних фігур.

Оксана Забужко у своїй бунтарській прозі створює низку метафор, які відіграють важливу роль у переданні комунікативного завдання, яке ставить перед собою письменниця: „Ада тихо осувалася вниз по одвірку купою сріблясто-брудного шмаття та збитих на ковтун кіс, і не було в ній нічого живого, крім застиглих, страшно розширених чорних очей” [Забужко 2017: 54]; „...Але учень-Цивілізатор на ім'я Авель був не тільки дитям Цивілізації. Від сьогодні він був ще дитям Божим – відколи на Кордоні Бог зберіг йому життя” [Забужко 2017: 54].

Авторка передає реальні та ірреальні події, символічні, створюючи авторські неометафори, які вписуються в українську мовну картину світу. Таким чином, у сприйнятті чоловіків в картині світу Оксани Забужко вкрапляється стилістично знижена лексика, яка формує враження про зневажливе ставлення до них: „До чого тут Едіп, – пирхнув тут Посланець, – теж знайшли прозорливця: йому давали шанс, а він проциндрив. Стрічався я з вашим Едіпом – волохатий як мавпа і наскрізь просмерджений часником” [Забужко 2017: 1]; „Мужчини, еге ж. Які вони всі... **одновимірні, прямолінійні** – як задачка на дві дії...” [Забужко 2004: 65]. Авторка наділяє контекст негативною оцінкою.

Проте і щодо жінки авторка також скептично налаштована: „«Свекруха» тут край допасовувалася трудніше, попри бгання й розтягнення проміжок так і зостався зяти: «свекруха» – мутно, невиразно – сварка, свердло, злі, вдавнені всередину губи... сиве й патлате...” [Забужко 2017: 108].

Гендерні стереотипи щодо жінки: дружина, матір, але авторка розбиває їх, оскільки вона не уявляє себе в такій ролі: „«дружина» (щось силуетно-блякле, стишене, обважніле – «жин-н», – з овстяною ходою, і ратом у цей рисунок, наче на непівських фотках, де на заднику – море, пальми й отвір для голови, – бац, моя вибухова ластика, моя стрімка, розгонисто-довгонога постать – злившись із нею слово «дружина» мовби й справді пригасило, злагіднило її гострі кути)” [Забужко 2017: 108].

Цікаве трактування авторкою *Казки про калинову сопілку*, яка передає давню біблійну оповідь про стосунки між двома братами Каїном та Авелем, але перекладає їх на стосунки між „маминою донькою” та „татовою донькою”. І навіть „татова донька” „ніяким світилом небесним не означена, та й кволенька змалку, і плаксунка, відай, через все ж таки, – поганенька дитина” [Забужко 2004: 76].

Образи двох братів – Каїна та Авеля – також створює Оксана Забужко в творі *Книга Буття. Глава четверта*. Авель перебирає на себе жіночі риси: емоційність, м’якість, нерішучість:

Гіпертрофована емпатична чутливість, авжеж. Та ще й ускладнена нефункціональним емоційним збуренням. І як його х таким комплексом пройти ініціацію, прилучитися до Фаху, вступити в Шлюбні Зв’язки? Мужчина, який ризикує зачати дитину, не виконавши перед тим річного Нормативу з Убивства, не просто ставить під загрозу демографічний баланс Цивілізації – він порушує одне з Правил, а відтак наражає на знищення не лише себе, а й партнерку [Забужко 2017: 19].

Але тоді, коли відбулося братовбивство, Авеля назвали Каїном.

Ка-їну сла-ва! Ка-їну сла-ва! Ка-їну сла-ва! Вони вітали його Ініціацію!
– Але ж я не... Я – Авель! – крикнув він, зібравши рештки сил. – Я не вбивав! Я не ройшов Ініціацію. Я – Авель, чуєте? Авель!
– Ка-їну сла-ва! Ка-їну сла-ва! Ка-їну сла-ва! [Забужко 2017: 61].

У повісті *Я, Мілена* натрапляємо на вислів „бабська недоля”: „Багатосерійна бабська недоля, з котрою тепер жила мало не цілий свідомий час. Взагалі, дивна була та недоля – підгримована, вичепурена й кокетерійна” [Забужко 2004: 132].

У тексті метафора виконує функцію кодування певної культурологічної інформації. Поняття коду перейшло в лінгвістику з науково-технічного середовища. У лінгвістиці дослідники під кодом розуміють територіальні або соціальні діалекти, тобто ті варіанти мови, які використовують учасники даного комунікативного акту. З цих позицій коди ототожнюються з мережею

комірок, накладаючи які на текст можна розкрити інформацію різних рівнів кодування.

Розуміння є перекодуванням „чужого” коду на „свій”. Чужі коди можуть сприйматися індивідом і легко засвоюватися, цінності чужого коду можуть бути абсолютно непридатними для розуміння людини. У сучасних лінгвістичних дослідженнях код стосується лінгвокультурології та його застосування напряму відповідає рівню культурологічних знань інтерпретатора.

„Код культури” – це передання матеріального й духовного досвіду (досягнень, моральних проблем), які виробилися людством в період реальної історії (артефакти, листи, літописи, щоденники, опис подій тощо). Саме це поняття може бути застосоване при створенні гендерної метафори, в механізмі якої задіяні гендерні стереотипи. Культурний код – це поняття, яке імпліковано присутнє в свідомості носія тієї чи тієї культури, набір образів, навіяних суспільством, це вчинки людини, які можуть мати негативну оцінку. Описово письменниця створює метафору *чоловік-крадій*, звинувачуючи чоловіків ще в одному смертному гріху (після вбивства), коли чоловік використовує жінку в своїх інтересах.

Це була моя моя книжка: та, котрої я за цей час не написала. Мій ракурс. Мій розворот теми. Моя точка поцілювання. Ба більше: вона з невинною безецидністю мінилася бульбашками моїх улюблених слівцець і зворотів, моїх спостережень, зронених у розмовах із ним, гадок, дрібничок – „березневі виноградники, що тяглися вздовж дороги, чимось скидалися на порожній концтабір”, „в темній, напереміну гойдливо освітленій зустрічними ліхтарями трамвайній шибі вона зненацька вгледіла себе старою”, ох, стільки було такого! – розуміється, все воно було перекладене на його статечний (може, тільки трошечки прискорений) дихальний і м’язовий ритм, залите, мов густим сиропом, обволікаючою, спокійною ясністю його шліфовано-плинної мови: я ніби тримала в руках рентгенівський знімок власної грудної клітки: моя, проте – невпізнанна [Забужко 2017: 126].

Оцінка пронизує весь обсяг гендерних метафор. Досить часто це стосується саме гендерних зоометафор, як-от:

Страшно славна жіночка, ледь приорошена сивиною чорнявка, мати двох хлопчиків і сама на хлопчика схожа, стрижекча мало не бобриком, і сорочка, либонь, чи не зі старшого, бібліотекарка, тобто грошей катма, зате почуття гумору одуренне, і якось так вона спокійненько-розважливо, щось невидиме весь час на колінах розравляючи, раила про те, як відтепер буде виховувати своїх хлопців, щоб вони не вирости схожими на батька, що оператори за камерами трусилися зо сміху, і виглядало, й справді той батько – казьол казлом, коли такої жінки не вмів оцінити... [Забужко 2017: 175].

Авторка проводить чіткі асоціації між міфологічними уявленнями про певну тварину та певним персонажем. Ці метафоричні моделі здебільшого мають негативну оцінку та стосуються внутрішнього світу персонажів, їх уподобань, хвилювань тощо.

Завдяки абстрагуванню окремих понять (неповороткість: *корова*; огрядність: *кобила*; незграбність, дурість: *овечка* тощо) слово починає вживатись метафорично. Утворення нової метафори супроводжується процесом миттєвого, можливо, навіть інтуїтивного, сприйняття людини або довілля.

Тепер з того понурого, голого плато, яке зветься набутиим з роками досвідом, Дарка може припустити й дещо інше, а саме: що Ленця з її родженою, міченою крихкістю – бо вона була мічена, мічена, еге ж: як гулкостінна вугласта посилка, проштемпельована звідусіль чорнильно-заплаканим “Обережно, скло” і так пущена в подорож, а адресу вказати забули... [Забужко 2017: 229].

Отже, гендерна метафора відбиває картину світу, що не є дзеркальним відображенням довілля, але втілює авторське бачення, через яке пропускаються образи головних героїв. Метафора стає тим лакмусовим папірцем, який дозволяє побачити реальне і ймовірне, який перетворює загальноприйнятні стереотипи на негатив, а ненормоване, навпаки, переводить у норму. У мовленні гендерні метафори відбивають сітку гендерного сприйняття певною культурою навколишнього світу. У текстах Оксани Забужко метафорична репрезентація образів жінки / чоловіка сприймається як авторська модель індивідуальної картини світу, яка має право на існування в українському мовному просторі.

Список використаної літератури

- Забужко О., *Сестро, сестро: повісті та оповідання*, Київ: Факт, 2004.
- Забужко О., *Після третього дзвінка вхід до зали забороняється. Оповідання та повісті*, Київ: Комора, 2020.
- Загнітко А.П., *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*, Донецьк: Вид. ДонНУ, 2012, т. 2.
- Кононенко В., *Українство в словесній символіці*, [в:] *Мовознавство. Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців*. Харків: Око, 1996, с. 229–231.
- Кравець Л.Ю., *Метафора як лінгвоментальний феномен*, [в:] „Українська мова і література в школі”, 2014, № 1, с. 39–42.
- Купіна А.В., *Антропоморфна метафора як засіб вербалізації концепту „пам’ять”*, [в:] „Лінгвістика: збірник наук. пр.”, 2009, вип. 1 (16), с. 35–40.
- Мазепова О.В., *Метафора як засіб створення мовної картини світу*, [в:] „Мовні і концептуальні картини світу”, 2004, кн. 2, № 12, с. 21–27.
- Мойсієнко А., *Символ як явище аперцепції (на матеріалі поезії Т.Г. Шевченка)*, [в:] „Мовознавство”, 1993, № 3, с. 40–45.
- Стретович Т.П., *Класифікаційне розмаїття видів метафор*, [в:] „Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 9: Сучасні тенденції розвитку мов”, 2018, вип. 16, с. 232–239.

- Dominguez S.L.A., Elorsa R.M., *Manual de Semántica Histórica*, Madrid: Sintesis, 1996.
Lakoff G., Johnson M., *Metaphors, We Live by*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Spysok vykorystanoi literatury [References]

- Zabuzhko, O., *Sestro, sestro: povisti ta opovidannia* [*Sister, Sister: novels and stories*], Kyiv: Fact, 2004.
- Zabuzhko O., *Pislia tretoho dzvinka vkhid do zaly zaboroniaietsia. Opovidannia ta povisti* [*After the third bell, entry to the hall is prohibited. Stories and novels*], Kyiv: Komora, 2020.
- Zahnitko A.P., *Slovnnyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i termini* [*Dictionary of modern linguistics: concepts and terms*], Donetsk: Vyd. DonNU, 2012, t. 2.
- Kononenko V., *Ukrainstvo v slovesnii symbolitsi* [*Ukrainianism in verbal symbolism*], [v:] *Movoznavstvo: Tezy ta povidomlennia III Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv*, Kharkiv: Olo, 1996, s. 229–231.
- Kravets L.Iu., *Metafora yak linhvomentalnyi fenomen* [*Metafora as linguistic and mental phenomenon*], [v:] „Ukrainska mova i literatura v shkoli”, 2014, no. 1, s. 39–42.
- Kupina A.V., *Antropomorfna metafora yak zasib verbalizatsii kontseptu „pamiat”* [*Anthropomorphic metaphor as a means of verbalizing the concept of „memory”*], [v:] „Linhvistyka: Zbirnyk nauk. pr., za red. K.D. Hlukhovtsevoi”, 2009, vyp. 1 (16), s. 35–40.
- Mazepova O.V., *Metafora yak zasib stvorennia movnoi kartyny svitu. Movni i kontseptualni kartyny svitu* [*Metaphor as a means of creating a linguistic picture of the world. Linguistic and conceptual pictures of the world*], [v:] „Movni i kontseptualni kartyny svitu”, 2004, kn. 2, no. 12, s. 21–27.
- Moisiienko A., *Symvol yak yavyshe apertseptsii (na materialy poezii T.H. Shevchenka)* [*A symbol as a phenomenon of apperception (based on the poetry of T.G. Shevchenko)*], [v:] „Movoznavstvo”, 1993, no. 3, s. 40–45.
- Stretovych T.P., *Klasyfikatsiine rozmaittia vydiv metaphor* [*Clasificative difference metaphore types*], „Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 9: Suchasni tendentsii rozvytku mov”, 2018, vyp. 16, s. 232–239.

- Dominguez S.L.A., Elorsa R.M., *Manual de Semántica Histórica*, Madrid: Sintesis, 1996.
Lakoff G., Johnson M., *Metaphors, We Live by*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.

